

Vedergällningstanken i det gamla Israel

*Om forskningen kring ett tema
i Gamla Testamentets texter*

Ralf Hultberg

Ordet *vedergällning* med dess potential att kunna syfta på både gott och ont är första gången belagt i *Vasabibeln*. *Vedergälla* med rötter i medelågtyskans *weddergella* återfinns i senmedeltida texter. Vedergällning som ett urskiljbart begrepp är av senare datum. Som teoretisk grundval för ett samhälles rättstillämpning var vedergällning under åtminstone en stor del av 1800-talet en livligt diskuterad och omtvistad fråga. Vedergällningstankens innebörd och roll i det gamla Israel tycks däremot inte förrän i begynnelsen av det tjugonde seklet ha behandlats som en självständig fråga. Då uppträder den nästan samtidigt i texter av tre olika teologiska författare. Andra följer efter, utan att tillföra särskilt mycket. Ett halvt sekel efter de första texterna förändras emellertid läget radikalt, hela idén om att det gamla Israel behärskades av föreställningen om gudomlig vedergällning blir ifrågasatt. En okänd svensk teologs arbete spelar därvid, författaren ovetande, en viss roll. En helt ny utveckling initieras. I den diskuteras vedergällningstankens vara eller inte vara, men denna diskussion blir därtill efterhand en inte oväsentlig del i en större frågeställning om Jahves roll i vishetslitteraturen. Där befinner vi oss idag.

Vedergällningstanken etableras i gammaltestamentlig exegetik

En av de första texterna är skriven av Hermann Gunkel, en av de tongivande bibelforskarna i det tidiga 1900-talet.¹ För honom är vedergällningstankens ställning otvetydig. ”Vid sidan av monoteismen är ingen annan trossats så karakteristisk för Gamla Testamentet som vedergällningsläran.”² Denna vedergällningstro är inte något efter hand tillkommet religiöst element, den har från början varit en del av religionen. Det grundläggande för denna föreställning, som på ett eller annat sätt tar form överallt ”där ett folk höjer sig till en högre civilisation”, är uppfattningen att det goda belönas och det onda bestraffas. På vilket sätt? Genom Jahve, som är den domare vilken utdelar belöningar och straff, antingen det sker omedelbart i det här livet eller på domens dag.

Vedergällningstron, som alltså redan i Israels äldsta historia behärskade tänkandet, är rikligt företrädd i Gamla Testamentets historiska

böcker. I de profetiska böckerna utvecklas den till en vedergällningslära. Från och med nu blir Jahves rättvisa vedergällning en grund för allt religiöst tänkande i Israel. Skriftprofeterna blev, som Helmer Ringgren formulerat saken, ”domsförkunnare, som varnade för Guds straff”.³

I de historiska böckerna handlar vedergällningstanken i första hand om Israels folk; när folket syndar eller vänder sig bort från Gud drabbas det av olyckor, främst från yttre fiender. Senare, allra tydligast hos Hesekiel, under intryck av en mer individualistisk tidsålder, vänds intresset mot den enskilde individen.

I vishetslitteraturen framträder den individualistiska orienteringen. Här betraktar Gunkel inte vedergällningen som en ursprunglig beståndsdel. I begynnelsen var den snarare vishetens lön, det vill säga en förkunnelse om praktisk levnadsvisdom, men senare kom även ordspråksdiktingen att präglas av religionen. Vishetens frukter förbands därigenom med Guds rättfärdighet, varigenom vedergällningsläran blev den grundläggande tanken också hos vishetslärarna. ”En egendomlig varelse hade så uppstått: allvarlig och from men samtidigt slug och beräkande”.⁴

Utvecklingens slutpunkt i GT:s texter formulerar Gunkel enligt följande:

Så hade då slutligen vedergällningsläran blivit den utslagsgivande tanken i alla litteraturformer. Allt detta under inflytande av inte bara profeterna utan alldeles särskilt även lagarna: den som lever ostraffligt belönas, syndaren bestraffas: denna tes blev det judiska tänkandets huvudtes.⁵

Ungefär samtidigt med Gunkel ägnar två framstående svenska teologer betydande intresse åt vedergällningstanken sådan denna framträder i de gammaltestamentliga texterna. Professorn, sedermera ärkebiskopen Nathan Söderblom, behandlar i några texter vedergällningstron från två delvis skilda perspektiv. I en längre artikel i *Nordisk familjebok* inordnas vedergällningstanken under en redogörelse för eskatologin, det som händer ”i världens eller människosläktets slut och fullkomning”.⁶ Hit räknas även föreställningarna om vad som förväntas efter döden. Sådana föreställningar finns över hela världen. Fortvaron efter döden tycks i äldre tider företrädesvis ha varit positiv till sitt innehåll. Först så småningom görs åtskillnad mellan dem som gjort sig förtjänta av en god fortvaro och dem som genom grova brott eller på i övrigt förkastligt sätt att leva förverkat en sådan rätt. De tidigaste exemplen på en vedergällning efter döden möter Söderblom i Egypten, i gammaliransk religion, i den indiska Rigveda, buddismen, taoismen, bramanismen och den orfisk-pitagoreiska asketiska mysticismen.

Den religion som framträder i Gamla Testamentet har ett annat förhållningssätt. Moses och de stora skriftprofeterna hänvisade till varken himmel eller helvete och i Psaltaren förmedlas inget hopp om ett paradiset. Först i de sena texterna i GT uppträder tanken på en vedergällning efter

döden.⁷ Dessförinnan är det alltså i det nuvarande livet vedergällningen skall verkställas. Vedergällningstanken är emellertid inte allena rådande i GT. Som religiöst motiv genombryts den av en ”djupare sedlighet, en högre gudstanke”.⁸

I en uppsats förbinder Söderblom vedergällning främst med Guds dömande makt. Han gör en jämförelse som visar hur lagbundenheten i tillvaron, att orsak följs av verkan, tolkas på olika sätt i Indien och Israel. I Indien är sammanhanget opersonligt mellan handlingen, karman, och de naturnödvändiga följderna inte bara i det här livet utan även alla kommande existenser man har att genomgå om man inte kan fräslas från karman. I Israel däremot ses sammanhanget mellan orsak och verkan såsom vedergällning. Men det är inte fråga om ett kausalt sammanhang utan om ett beslut av Gud, som straffar eller belönar efter förtjänst. ”Livets lag är en obönhörlig, rättvis vedergällning.”⁹

Vedergällningen är emellertid inte ensam rådande, den vävs samman med tanken på utkorelse och tron på Guds trofasthet. Söderblom förtröstar därför på möjligheten att genom Guds trofasthet undgå vedergällningen. Vedergällningstanken tycks därmed kunna ha endast negativt innehåll, det bästa vi kan hoppas på är att med Guds hjälp undgå den.

I en annan uppsats beskrivs vedergällningen som en obönhörlig visdom: det du sår skall du skörda: ”Vedergällningen är en oundkomlig predikan, den må betraktas som ett nödvändigt, i tingen liggande sammanhang, eller som en levande, dömande makt.”¹⁰ Söderblom öppnar här, tycks det, för en läsart av bibeln, där vi inte nödvändigtvis måste uppfatta Gud som ”en levande, dömande makt” utan i stället – på indiskt vis – kan se vedergällningen som ett ”opersonligt kausalsammanhang”.

I de två omnämnda uppsatserna är vedergällningstanken en mörk bakgrund, ett resultat av antingen en nödvändighet eller en dömande makt. Vedergällningstankens positiva sida försvinner ut från scenen och ersätts med utkorelsetanken, som synes kunna eliminera vedergällningen. Söderbloms vedergällningstanke i *Nordisk familjebok* har en annan karaktär. Den är en hela världen och alla folk omfattande föreställning, en existentiell fråga om vad som inträder efter döden.

Den vedergällningstanke som framträder i GT och som bibelforskningen sysselsatt sig med avser emellertid det levande livet i Israel. Frågorna om vedergällning avser såväl folkets – och så småningom de enskilda individernas – förhållande till Jahve som den världsliga tillvaron i det israelitiska samhället. Men dessa frågor inbegrips inte i den vedergällning Söderblom har för ögonen. Han tar visserligen sats från en tid som ligger före eller allra senast är samtida med de äldsta traditioner som är återberättade i GT, men hans referensram är ändå i grunden det nytestamentliga, kristna vedergällningsbegreppet.

Gunkels beskrivning och analys av vedergällningstanken är strikt vetenskaplig med tillämpning av historisk-kritisk metod. Söderbloms beja-

kade det bibelkritiska förhållningssättet men har samtidigt ett tydligt intresse av att överbrygga klyftan mellan den gammaltestamentliga och den nytestamentliga vedergällningstanken. Båda författarna placerar emellertid in det israeliska tänkandet i en bred kontext som geografiskt spänner från Egypten till Indien.

Einar Billing (1871–1939), professor i dogmatik och moralteologi vid Uppsala universitet 1909, biskop i Västerås från 1920, söker rötterna till urkristendomens etiska tankar och vänder därvid blicken mot dels den grekiska filosofin, dels det gamla Israels tankevärld.¹¹

Billing tar Deuteronomium, ”den andra lagen”, till utgångspunkt för sin beskrivning av vedergällningstanken i GT. I 5 Mosebok 8:20 får Israels folk veta att det skall förintas eftersom det avfallit från förbundets föreskrifter. Nu skall dess gudsförhållande gestaltas som ett rent rättsförhållande. Gud kommer att handla i enlighet med en noggrann vedergällningsrätt: det kommer att få vad det förtjänar.¹²

Det deuteronomiska gudsbegreppet med sin vedergällningstanke bränner in vissheten i Israels medvetande att rättfärdighetens stränga lag gäller allt och alla. Detta, som ursprungligen endast gällt folket och dess historia tillämpar Hesekiel ”utan varje restriktion på individen och hans levnadshistoria: vedergällningsläran i dess strängaste rättsliga form”.¹³

Buden i Guds förbunds lag är redan på förhand individualiserade, men nu individualiserar Hesekiel också den andra sidan av förbundstanken, vedergällningens grundlag, på motsvarande sätt. Men därmed uppstår en obalans. Folket hade med sin tro på utkorelse haft en fast grundval för sitt framtidshopp och samtidigt en motvikt mot vedergällningstanken. Nu finns inte längre en sådan motvikt. Den enskilde har bara ”lagen och dess korrelat, vedergällningstanken, att hålla sig till”.¹⁴

Vattendelaren i Israels historia är deportationerna till Babylonien för (främst) den israelitiska eliten. Det man förde med sig vid återvändandet från exilen var inte tankarna ”om en ny utkorelse utan kravet på att göra mera allvar än hittills med förbundet”, det vill säga lagen.¹⁵ Men det är ett stort avstånd mellan den lag, som gällde före deportationen och den, som utvecklades i exilen och fördes tillbaka, ett avstånd väsentligen betingat av vedergällningstankens roll.

I takt med att lagen för judendomen ”blir den allenarådande makten i dess liv, dess mer ensidigt behärskas dess historiebetraktelse av *vedergällningsschemat* allena”.¹⁶ Lagens historia är sammantvinnad med vedergällningstanken. Hesekiel som strävade att hålla sina landsmän i exilen kvar vid lagen drevs av omständigheterna till att formulera vedergällningens lag allt ensidigare. Den processen, säger Billing, fortsätter genom hela judendomen:

Med lagens historia är vedergällningstankens oskiljaktigt förenad.
[---]Varje nytt spadtag på arbetet med lagens byggnad betyder ock ett

nytt grepp kring vedergällningstron. Den förunderliga seghet, varmed judendomen, i trots av att dess lydnad mot lagen så föga synes gagna dem [...] dock håller fast vid denna lag, förklaras blott av dess orubbliga tro på den stundande vedergällningen.¹⁷

Vad är det då vedergällningen skall åstadkomma? Jo, Israels folk äger vissheten att om det ändrar sitt syndiga leverne skall det som förlorats återvinnas – mångfaldigt. Vedergällningstron är orubblig – men inte oförändrad:

Den vedergällningslära, som svarar mot prästkodex, är en annan än den som Deuteronomium formulerade; den förra en annan än rabbinernas. Liksom man talar om judendomens lagkasuistik, kunde man med full rätt tala om en dess vedergällningskasuistik.¹⁸

Detta borde inte utesluta att Jahve visade även andra sidor. Rättfärdighet är inte bara att den orättfärdige får vad han förtjänar, den som lider orättvist bör samtidigt få hjälp. Men det blir inte så: ”Rättfärdighetsbegreppet fylles nu helt och hållet av vedergällningstankens innehåll”.¹⁹

Ett ledande tema i Billings historieskrivning är de två polerna utkorelsen och förbundet. Med den förra sammanhänger Guds (oförtjänta) nåd, med den senare vedergällningstanken. Till detta kommer så rättfärdigheten. Successivt blir alltså vedergällningstanken den helt dominerande föreställningen. Idén om utkorelse blir bara en form för innehållet i vedergällningsrätten. Den stränga vedergällningen själv *är* nåd.²⁰

Beträffande kronologin är Billing mycket bestämd, vedergällningstanken når först under den senare judendomen sin fullskaliga omfattning. Detta återkommer gång efter annan i hans framställning. Kan detta förenas med Gunkels uppfattning? Knappast. Visserligen säger denne att vedergällningstanken i vishetslitteraturen är ett senare tillskott, men med detta markerar han att denna litteratur utgör ett undantag.

*

Det finns ingen enkel förklaring till det plötsligt uppvaknande intresset för vedergällningstanken i GT. I straffrättsdiskussionerna, där vedergällningen varit ett levande tema under hela 1800-talet hade den inte längre burskap. Bara några år efter det att Söderblom och Billing publicerat sina texter utkom den första delen av Johan Thyréns utredning, *Principerna för en strafflagsreform*, där han avfärdar vedergällning som straffrätts-teori.²¹

Att de första arbetena om vedergällningstanken är hemmahörande i den historisk-kritiska forskningstraditionen är givet. Gunkels, Söderbloms och Einar Billings texter hör till den kategori Walter Brueggemann en smula beklagande syftar på, när han om den teologiska forskningens utveckling

under 1800-talets senare del skriver att den utvecklats till "an autonomous enterprise, without reference to any larger or coded significance".²² I Sverige hade den moderna bibelkritiken nätt och jämt fått ett ordentligt fotfäste vid denna tid.²³ Både Söderblom och Billing hörde emellertid till dem som bejakade det nya synsättet och dess metod. Gunkel verkade i en miljö där bibelkritiken hade ett par årtionden på nacken. Gunkel själv var både en efterföljare till Julius Wellhausen och med sin formkritiska metod en nydanare.

Finns det något samband i form av påverkan den ena eller andra vägen, alternativt en gemensam källa som de tre berörda författarna inspirerats av? Ingen av dem refererar till någon av de andra, och ingenting i innehållet ger någon ledtråd som kopplar dem samman. Deras texter har olika fokus, endast Gunkel sysselsätter sig med vedergällningstanken som huvudfråga. En gemensam källa? Svaret är också här nekande. Wellhausen, som kunde varit en tänkbar källa, tar såvitt jag kunnat se inte upp vedergällningstemat i sin *Prolegomena zur Geschichte Israels*.²⁴ De författare i Tyskland som efter Gunkel sysselsatt sig med frågan bidrar inte med något spår att följa.²⁵

Variationer på ett givet tema

Budskapet i den gammaltestamentliga vedergällningstanke som kommer till uttryck i de texter som här berörts är föga komplicerat. Såväl i det israeliska samhället som i förhållandet till Jahve gällde att den som höll sig till fastställda regler fick sin belöning, den som gav sig ut på villovägar blev bestraffad. Sådan människan nu en gång är ligger tyngdpunkten på vedergällningens negativa följder. Under 1900-talet första hälft återkommer med mindre variationer på temat beskrivningar som landar i samma slutsatser som de föregående. Så exempelvis hos Walther Eichrodt som karakteriserade den djupt rotade vedergällningstron som en väsentlig faktor i israeliternas historieuppfattning. Historien var inte en rad händelser som saknade sammanhang utan i stället något i vilken Jahves makt och nådebevis uppenbarade sig.²⁶ Israeliterna levde, menade Eichrodt, i visshet om en gudomlig vedergällning efter för dem välbekanta rättsgrundsatser. Babyionierna å andra sidan hade en skakande ovisshet ("erschütternde Ungewissheit") beträffande vilka principer som styrde det gudomliga handlandet.

Gunkel menade att vedergällningstanken hade avgörande betydelse i det gamla Israels tankeliv. Professor Johannes Lindblom är inte beredd att gå lika långt.²⁷ Han kommer på ett antal ställen i *Israels religion i gammaltestamentlig tid* in på vedergällningsproblematiken, dock utan att den som hos Gunkel eller Billing blir någon självständig fråga; vedergällningen är sammankopplad med Guds rättfärdighet.²⁸ Hos de äldre profeterna tillskrivs rättfärdigheten Jahve i hans egenskap av domare, men det

är i allmänhet inte fråga om en juridisk rättfärdighet. De dominerande egenskaperna hos Jahve är hans kärlek och hans vrede.

Vedergällningen omfattade såväl folket i dess helhet som den enskilde. Från början låg tyngdpunkten på folket och vedergällningen kunde drabba både kollektivt och i flera generationer. Så småningom försköts tyngdpunkten till den enskilde, vedergällningen individualiserades. Detta ledde också till att den fick ”en atomistisk och mekanisk tillämpning”.²⁹ Det är Hesekiels teorier och individualistiskt tänkande hos vishetslärarna som gör sig gällande tillsammans med en individuell vedergällningspraxis i den världsliga rätten. Lag och religion smälter mer och mer samman, Jahve blir ”den dömande och vedergällande rättfärdigheten”.³⁰

Lindbloms, Billings och Gunkels uppfattningar är i långa stycken tämligen samstämmiga. Lindbloms förklaring till vedergällningstankens obehaglighet i den sena judendomen är dock något annorlunda: ”Någon dogmatisk vedergällningslära eller någon tro på en med nödvändighet och i varje moment verkande vedergällning fanns dock icke i äldre tider.”³¹ Vedergällningsproblemet blev emellertid efter den babyloniska katastrofen på ett helt annat sätt än tidigare brännande. Den enskilde kunde i äldre tider skylla sin olycka på sin andel i familjens, släktens, folkets eller tidigare generationers skuld. Kollektivismen bryter udden av det problem som ligger i den enskilde frommes lidande. I exilen är denna kollektivistiska tanke inte längre på samma sätt en realitet, individen har att ensam möta Jahve.

Gunkel ser i GT:s texter olika litteraturformer som konvergerar mot en slutpunkt där vedergällningstanken genomsyrar allt. Söderblom intresserar sig för Mellanösterns föreställningsvärld som en bakgrund och förutsättning för den nytestamentliga vedergällningstanken. Billing betraktar vedergällningstankens utveckling som en följd av det politisk-religiösa ledarskapets ansträngningar att hantera den babyloniska katastrofen och sörja för återuppbyggnaden av Israel. Även för Lindblom är vedergällningstankens förändring ett resultat av katastrofen men en fråga för den enskilda individen, som inte längre kan stödja sig på den forna kollektiva tryggheten.

Den brittiske bibelforskaren Oliver Shaw Rankin tillhandahåller en annan förklaring till de skillnader som uppträder i GT när det gäller vedergällningstankens kollektiva respektive individuella karaktär.³² Det finns ett särdrag som är mer framträdande än andra i GT, särskilt i de historiska och profetiska texterna, och det är samhörigheten mellan samhälle och individ. Individen hade endast i ringa utsträckning någon självständig betydelse. Det har därför blivit den allmänna meningen att det är först under exilen eller perioden omedelbart före denna som individen fick ett eget religiöst värde. Man menar att den religiösa individualismen hos profeten Jeremia är något vi dessförinnan inte sett.

Rankin delar inte denna uppfattning. Tvärtom, individualismen uppträder långt tidigare, den är ”quite apparent from the beginning of monarchy

onwards”. Senare tillfogas att den gudomliga idén om ”divine reward and retribution” tillämpat på den enskildes uppförande ”had been a religious tenet of time immemorial”. Om individualismen uppträder först vid en viss given tidpunkt är detta detsamma som att säga att det i Israels historia skulle ha funnits en tid när individen inte hade ett personligt förhållande till Jahve. Det är emellertid ”psychologically improbable that the Hebrew conception of religion, namely, ’the fear of Jahve,’ had at any time within the range of history an absolutely communal significance”.

Missuppfattningen om en äldre kollektiv och en yngre individuell vedergällningstanke beror på att texterna sysslar med olika frågor. Medan visdomslitteraturens uppgift var etisk undervisning, hade de profetiska och historiska arbetena *folket* Israel som sitt främsta intresse, vilket ”made the collective aspect of responsibility, reward and retribution necessarily predominant”. När detta kollektiv i politisk och delvis i social mening upplöses i samband med exilen, träder den enskilda människans förhållande till Jahve i intressets förgrund.

Rankin har alltså invändningar beträffande en delfråga i sammanhanget. När det gäller den övergripande frågan om vedergällningens existens och starka förankring i det gamla Israels tänkande, redovisar han dock inga från föregående apostroferade författare avvikande uppfattningar.

Klaus Kochs frontalangrepp

I mitten av 1950-talet ifrågasatte i en tidskriftsartikel den tyske prästen och bibelforskaren Klaus Koch vedergällningstankens existens i GT.³³ Detta blev inledningen till en helt ny diskussion som fortfarande pågår i den internationella bibelforskningen. I svensk teologisk forskning har frågan kommenterats och vidareutvecklats endast av några få forskare. Den har ändå en direkt koppling till svensk forskning via en tidigare föga uppmärksammas svensk teologs dissertation i början av 1930-talet. Koppling mellan denna och Koch skall senare beröras. Först skall dock redovisas dels Kochs argumentation och ställningstagande, dels ett antal kritiska röster.

Enligt Koch var den i tysk forskning etablerade uppfattningen, att vedergällningstanken genomsyrade GT. Han är starkt kritisk till denna ståndpunkt, han polemiserar uttryckligen mot Gunkel och Eichrodt och ställer den radikala frågan om det överhuvud taget är berättigat att tala om en vedergällningsdogm i GT. Han delar inte uppfattningen att det gammaltestamentliga förhållandet mellan gärningar och deras följder, såväl för Israel i dess helhet som för enskilda individer, bestäms genom Jahves vedergällning.³⁴ Dogmen om den gudomliga vedergällningen framträder enligt vissa författare allra tydligast i Ordspråksboken, men detta är ett missförstånd, ty till vedergällningstanken hör att det finns en utomstående rättslig instans till en människas handlande. Detta är i GT helt enkelt inte

fallet. En lång rad exempel hämtade från Ordspråksboken visar att ”gärningar och deras följder har ett inre sammanhang; det är inte fråga om ett samband som etableras i efterhand”. När Jahve direkt omnämns är det visserligen som en människorna överordnad storhet, men det är inte fråga om att han utmäter och fördelar belöning och straff efter en norm, utan han utför en ”barnmorsketjänst”, som *”helt och fullt utvecklar det av människan igångsatta”*.³⁵

Vanligen figurerar Jahve inte i Ordspråksboken. Påföljden av ett handlande är inte Jahves verk, den finns i stället inskriven i texten, såsom exempelvis 29:23, ”Högmod leder till förödmjukelse, men den ödmjuka vinner ära.” Koch kräver att en text till sin innebörd skall svara mot ett rättsligt avgörande för att han skall betrakta den som uttryck för en gudomlig vedergällning. Detta kan jämföras med Lindbloms beskrivning av Jahve som en domare. Den åtskillnad Lindblom gör mellan rättfärdighetsbegreppet hos de äldre profeterna och den ”juridiska rättfärdigheten” som tillkommer senare, en åtskillnad som inte synes påverka Jahves roll som vedergällande instans, har ingen motsvarighet hos Koch.

På samma sätt som i Ordspråksboken förhåller det sig enligt Koch i de profetiska böckerna. Profeterna framhåller med eftertryck att människans handlingar och följdverkningarna för henne är nära förbundna. Profeterna har dock, i motsats till Ordspråksboken, inte den enskilde individens öde för ögonen utan i stället det israelitiska folket som helhet. Hosea liksom Ordspråksboken ger tydliga exempel på det omedelbara sammanhanget mellan handling och påföljd och Kochs slutsats är kategorisk: ”Ett rättsligt bestämt vedergällningstänkande kan det inte vara tal om.”³⁶ Koch benämner tron på ett direkt samband mellan handling och påföljd ”uppfattningen om ödespåverkande handlingar”.³⁷

Ingenstans i Gamla Testamentet är dessa ödesbestämda handlingar lika entydigt förutsatta och utvecklade som i Psaltaren. Ett exempel som så tydligt det överhuvud taget är möjligt visar att det mellan en handling och dess följder föreligger ett direkt samband, är en klagosång av David till Jahve angående benjaminiten Kish (Psaltaren 7:15–17):

Den mannen är dräktig med ondska, han går havande med ofärd,
och han föder lögn. Han gräver en grop och gör den djup men faller
i egen fälla. Ofärden drabbar honom själv, våldet kommer över hans
eget huvud.

Påståendet att texten utvisar att följden uteslutande är ett resultat av den föregående handlingen är inte invändningsfritt. Visst är mannens olycka självförvållad men David har dessförinnan konstaterat att det är ”Herren som dömer folken” och att ”Gud är en rättvis domare”, en ”som alltid kan vredgas” och som ”håller dödens vapen redo och gör sina pilar brinnande”; till yttermera visso tackar David avslutningsvis ”Herren för hans rättvisa dom”. Koch kommenterar inte dessa tydliga besked om Jahves

långt mer avgörande roll i skeendet än att endast vara den som fullt utvecklar (*”eine völligen Entfaltung”*) det mannen själv åstadkommit.³⁸ Så resonerar emellertid inte Koch. Som sammanfattning av sina iakttagelser beträffande Psaltaren säger han tvärtom längre fram:

Det märks inga spår av någon vedergällningsteori, efter vilken Jahve för människan skulle beräkna och mäta ut straff eller belöning och som skulle vara något främmande och utifrån pålagt gärningsmannen.³⁹

Koch menar att sambandet mellan handlingen och dess följder är oupplösligt, vilket dock inte hindrar Jahve från att ingripa i förloppet. Han vakar över skeendet, och när så är nödvändigt ingriper han, men då inte för att döma och bestraffa eller belöna utan för att ”sätta i kraft”, ”fullända” eller ”fullborda” det människan genom egna handlingar åstadkommit. På annat ställe heter det visserligen en smula motsägelsefullt, att Jahve inte är att likna vid en kemisk katalysator som bara påskyndar en pågående process, nej, han är som person indragen i processen som utan hans medverkan över huvud taget inte skulle komma till stånd.⁴⁰ För Koch föreligger emellertid uppenbarligen ingen motsägelse.

Invändningen mot att GT skulle innehålla en vedergällningstanke är alltså att det redan innan handlingen genomförs står klart vad dess konsekvens kommer att bli. Detta förstärks av att en rad ord och ordstammar i det hebreiska språket kan uttrycka både orsak och resultat av en handling. Exempelvis har det ord som betyder ”synd” också innebörden ”olycka”. Enligt Koch saknar det hebreiska språket därmed möjlighet att skilja en gärning och dess följder åt och saknar tillika möjlighet att skilja de ord som betecknar exempelvis förgripelse och straff respektive rättfärdighet och belöning.⁴¹

Genomgången av stöden i Psaltaren för teorin om att vedergällning inte är ett resultat av Guds straffande hand utan en konsekvens av att synden straffar sig själv, visar ett viktigt förhållande som sedan emellertid inte vidareutvecklas, nämligen att Jahves namn oftare nämns i samband med de goda följderna av den rättfärdiges handlande än när det är frågan om konsekvenserna av orättfärdiga handlingar.⁴² Det är alltså i främsta rummet de sistnämnda som faller under begreppet ödespåverkande handling (*”schicksalwirkende Tat”*). Därmed blir i praktiken vedergällningen främst negativ.

Kochs kritik begränsas inte till vad texten själv uttalar om konsekvenserna av ett handlande. Hans resonemang inbegriper något som sträcker sig utanför denna, nämligen den betydelse olika uttryck har i de hebreiska grundtexterna. Han exemplifierar med Ordspråksboken 25:22, där han lämnar det sista ordet översatt och säger: ”ordet återges i samtliga översättningar med ’vedergälla’”.⁴³ Betydelsen är emellertid att något fullständigas.⁴⁴

Mothugg, nya spår att följa

Kochs uppfattning om vedergällningstankens existens och innebörd har blivit en omdebatterad fråga, främst internationellt, men vi möter även några svenska namn. En av debattörerna är Gerhard von Rad, en av 1900-talets stora auktoriteter inom den gammaltestamentliga forskningen. Han ger en från Koch något avvikande beskrivning av sambandet mellan gärningar och deras resultat.⁴⁵ Synden var förvisso en förseelse mot den religiösa ordningen och Guds majestät, men det stannade inte vid detta:

Sin was also a social category. Through ties of blood and common lot the individual was regarded as being so deeply embedded in the community that an offence on his part was not just a private matter affecting only himself and his own relationship to God. On the contrary, wherever there had been a grave offence against the divine law, what loomed largest was the incrimination which the community experienced in consequence at the hands of God, for because of the sin nothing less than the whole possibility of its cultic activity had become imperilled. The community had thus a vital interest in the restoration of order.⁴⁶

I en synnerligen påtaglig mening var den som förbrutit sig mot Jahve och hans lag således en fara för hela folket. Det saknade därvid all betydelse om det var fråga om en olycka eller en medveten handling. Ordningen kunde återställa genom avrättning eller bannlysning av förövaren. Det är ett välbekant mönster. Historia och nutid uppvisar många exempel där religion, politik och sociala förhållanden är sammanvävda och där brott mot den religiösa ordningen får vådliga följder för den skyldige. von Rad vill emellertid fästa uppmärksamheten på ett förhållande som är ”very alien to modern ways of thinking”. Den moderna uppfattningen är att syndens konsekvenser enbart drabbar den enskilde och hans andliga liv; dessutom är det onda som åtföljer synden avgränsat till den onda handlingen i sig. Denna har ibland allvarliga konsekvenser för syndaren, men följderna är mer eller mindre slumpmässiga och ingen förvånas om straffet uteblir. Så såg inte antikens människor på saken. Syndens konsekvens var mer vittgående. Den onda handlingen satte ett ont i rörelse som förr eller senare oundvikligt vändes mot inte bara syndaren utan även det samhälle han tillhörde. Detta har, säger von Rad, kallats en ”syntetisk livssyn”, eftersom en människas handlande och konsekvenserna för henne ännu inte uppfattades som två separata och oberoende händelser.⁴⁷ Det förelåg alltså starkast möjliga samband mellan en handling och dess följder. Israel ansåg detta som en grundläggande betingelse för hela sin existens.

Enligt von Rad är det fråga om ett gudomligt skuldbeläggande, vilket sedan vad straffet beträffar förverkligas utan medverkan av yttre krafter. Kochs resonemang är snarast det omvända, han talar om ”uppfattningen om en i sig verksam handling, som Gud endast ikraftsätter”.

Den ”syntetiska livssynen” har emellertid även en direkt grund i språket. Det finns, säger von Rad, absolut ingenting i det gammaltestamentliga tänkandet som motsvarar den åtskillnad vi gör mellan synd och straff. Det bästa beviset är språkanvändningen. Samma semantiska uttryck används för både handling och påföljd, och visar ”a remarkable ambivalence, which can only be understood by means of this basic ’synthetic’ concept – for they [the Hebraic words used] can stand both for sin as act and for the consequences of sin, that is, for penalty”.⁴⁸ Detta sammanfaller med vad Koch fört fram, men von Rad understryker konsekvensen för samhälle och individ kraftfullare.

För von Rad är det alltså fråga om ett för oss främmande tänkande där språket är ett verktyg, medan Kochs beskrivning snarare gör språket till den ram som sätter gränserna för tänkandet. Slutsatsen blir emellertid i båda fallen densamma, handlingen har sin egen inneboende konsekvens. Trots detta, syndaren ställs, menar von Rad, till slut ändå inför att det är Jahve som ”låter hans gärningar komma över hans huvud”.⁴⁹ Mot den bakgrunden kunde det förväntas att von Rad skulle avvisa Kochs påstående att det inte finns någon vedergällningsdogm i GT. Så sker inte. Med beaktande av det existentiella sambandet mellan handlingen och dess konsekvens är det ändå

out of place to speak of a ”doctrine of retribution,” for the idea of retribution, in that it understands ”punishment” as an additional forensic act, implies a legal way of thinking which is absolutely foreign to this whole range of ideas.⁵⁰

Det är alltså det legalistiska perspektivet på frågan som von Rad vänder sig mot, på ungefär samma sätt som Koch. Än en gång förtjänar nämnas den traditionella uppfattning, företrädd av bland andra Lindblom, enligt vilken Jahve uppfattades som domare.

Kochs ståndpunkt har föranlett kommentarer och invändningar även från andra håll. I en ordboksartikel om *Vergeltung* påpekar Siegfried Kreuzer sålunda att i hebreiskan många ord visserligen betecknar såväl handlingen som dess resultat men att slutsatsen om det språkliga och tankemässiga nära sambandet mellan gärningar och deras följder ändå inte kan bli den Koch drar: ”Förvisso är detta samband knappast tänkbart utan Guds personliga inverkan”.⁵¹

Helmer Ringgren är skarpare i sin formulering än Kreuzer och ställer sig närmast avvisande till den uppfattning Koch fört till torgs.⁵² Ordningen den rättfärdige underordnar sig är gudomlig. Uppfattningen ”att det i GT och särskilt i Ordspråksboken inte skulle finnas någon gudomlig vedergällning utan endast en automatiskt fungerande lag, till följd av vilken synden skapade en ’olyckssfär’, som tar sig uttryck i vad som händer människan” är ”en tankegång som är främmande för GT som helhet”.⁵³ Det obevkliga samband som råder ”mellan en människas gärningar och

hennes öde i livet [...] tolkas i de flesta fall som en gudomlig vedergällning”. Även där Gud inte uttryckligen nämns, som exempelvis ofta i Ordspråksboken, ”är det väl Gud som till sist står bakom världsordningen”.⁵⁴

Jahves osynliga närvaro

Den känsligaste delen av debatten om vedergällningstankens existens är uppenbarligen den ytligt sett så världsliga Ordspråksboken, som, åtminstone skenbart, huvudsakligen uppehåller sig vid världsliga förhållanden och världslig visdom. von Rad är en av dem som menar att det även i denna bok är ett grundläggande förhållande att Jahve, trots att han inte alltid omnämns i texten såsom direkt agerande, på ett avgörande sätt ingriper i skeendet.⁵⁵

Walter Brueggemann tar upp frågan om Guds ställning i vishetslitteraturen i sitt verk om Gamla Testamentets teologi. Han gör det betecknande nog under rubriken ”The Hiddenness of Yahweh”.⁵⁶ Brueggemann presenterar sina resonemang som om en rättsprocess förelåg:

The core testimony of active verbs speaks of Yahweh with the claim that Yahweh was known and seen directly in the ongoing life of Israel. A strong and crucial counterclaim, however, maintains that the God of Israel is hidden.⁵⁷

Jahve, sådan Israel i ”the core testimony” känner igen och identifierar honom är ”the subject of active verbs of transformation”, guden som intervenerar dramatiskt i Israels liv för att genomföra och vidmakthålla sin rättfärdighet. Emellertid, exemplen på sådana dramatiska ingrepp från Jahve är fåtaliga. För det mesta får Israel nöja sig med ett vardagsliv utan sådana påtagliga bevis för hans närvaro. Speciellt problematiskt i sammanhanget är Ordspråksboken som enligt Brueggemann i 1900-talets teologi har betraktats som ett besvärligt styvbarn. Där finns inga av de stora frågor som sysselsatt de lärda uttolkarna. Dessutom har dess uppenbara paralleller i Främre Orientens religiösa dokument och övriga kända eller förmodade omständigheter medfört att visdomslitteraturen blivit betraktad som nästan icke-israelitisk.

En dramatiskt ändrad syn på visdomslitteraturen som teologiskt material presenterades av Gerhard von Rad i hans *Wisdom in Israel*, säger Brueggemann. Det har under de senaste decennierna, ”to some extent under the impetus of von Rad”, producerats en omfattande litteratur om fenomenet med Guds osynlighet. Den enstämmiga uppfattningen numera är att ”Yahweh is the hidden guarantor of an order that makes life in the world possible”. En av de vetenskapliga ansatser, som är av särskilt värde i strävandena att fånga in denna Jahves dolda, över allt svävande makt är den av Koch föreslagna

construct of "deeds – consequences," wherein he argued that the very structure of most sayings in the Book of Proverbs (and elsewhere in the Old Testament) assumed and affirmed that human deeds have automatic and inescapable consequences, so that acts for good or for ill produce their own "spheres of destiny."⁵⁸

Handlingarna bär alltså inom sig fröet till sina följdverkningar, straff eller belöning. Så långt har vi hört samma sak tidigare. Som Brueggemann läser Koch innebär detta emellertid trots allt inte en självverkande process: "Yahweh is *not at all visible* in this process. **But, according to Israel, Yahweh is *nonetheless indispensable* for the process.**"⁵⁹

Ordspråksbokens problem har lockat Lennart Boström att ägna sin dissertation, *The God of the sages*, åt dessa frågor.⁶⁰ Avhandlingen studerar hur Gud framställs i GT:s vishetsböcker, främst Ordspråksboken. Huvudfrågan gäller Guds närvaro och roll sådan den framträder i denna litteratur. Motsvarande litteratur från omkringliggande kulturer, i första hand Egypten och Mesopotamien används för jämförelser. Bland det som granskas är Guds roll när det gäller tron på rättvisa och vedergällning.⁶¹

Den diskussion som under senare decennier förevarit om främst Ordspråksboken har utgått från förutfattade meningar om vedergällning, säger Boström. Han tecknar två scenarier:

If it can be established that the Lord was associated with retributive action towards the sinner, then it is clear that his level of involvement in the world of man is viewed as quite high. But if retribution is a later theological construct without a firm foundation in the biblical texts, the traditional understanding of the so general view of the role of God in relation to justice is thrown into doubt.⁶²

Argumentationen mot förutfattade och felaktiga uppfattningar riktar så småningom fokus mot Kochs uppsats i ämnet. Boström menar att handlingar och deras konsekvenser förvisso är nära relaterade till varandra, men detta är ett resultat av att människan i visdomslitteraturen "is depicted as a responsible being who has the freedom to choose between the alternatives of wisdom and righteousness on the one side and foolishness and wickedness on the other side".⁶³

Boström underkänner sålunda Kochs slutsats att språk och tänkesätt i det gamla Israel vävde samman handlingar och deras konsekvenser till ett automatiskt fungerande system. Kritiken stannar inte vid detta: Kochs påståenden motsägs av det faktum att handlingars konsekvenser i Ordspråksboken är beskrivna i så allmänna termer att de egentligen inte tillåter några slutsatser. Boström vill för övrigt se konsekvenserna som en följd av människors karaktär eller livsstil; enskilda handlingar är det sällan fråga om i Ordspråksboken.

Kochs fokusering på människans handlingar är olycklig även av andra skäl. Boström fäster uppmärksamheten på att grundtextens växling mellan

aktiv och passiv form kan avslöja en skillnad i förhållningssättet beroende på om utfallet är positivt eller negativt. Även Koch har uppmärksammat denna skillnad och dragit samma slutsats, men stannat vid det. Det gör inte Boström, som uppfattar åtskillnaden i uttryckssättet som en strävan från vishetslärnarnas sida att avsiktligt lämna öppet på vilket sätt vedergällningen skall drabba syndaren. Det kan också ha funnits pedagogiska skäl till skillnaden i uttryckssätt, det gällde att understryka betydelsen för den enskilde av att själv välja mellan de alternativa vägar livet erbjuder.

Boström diskuterar vedergällningen under rubriken "God, retribution and order". Ordningen som åsyftas är såväl Guds som det israelitiska samhällets ordning. Guds ordning, världsordningen, är den som står i motsats till kaos. Till betydande del gäller frågan om det finns ett direkt samband mellan gärningar och deras konsekvenser, det samband som för Koch utgör ett avgörande bevis för att det inte finns en vedergällningstanke i GT. Boström går systematiskt igenom Ordspråksbokens fyra första samlingar. Det framgår inte överallt att Gud aktivt skyddar och befordrar de rättfärdigas intressen, men det finns å andra sidan aktivt vedergällande, som omfattar såväl det positiva som negativa: "Den högmodiges hus river Herren ner, men ankans gränsten låter han ingen rubba."⁶⁴ Bestraffningen av den som inte visar tillräcklig ödmjukhet är en vedergällning mot den högmodiges attityd, hans karaktär, och syftar inte på en enskild handling. Ankans karaktär vet vi inget om, men av Herrens agerande måste vi dra slutsatsen att hennes leverne är rättfärdigt.⁶⁵

Boström understryker att han med användningen av *retribution* vill komma åt den dubbla riktning som ordet ger möjlighet till.⁶⁶ Längre fram talas om Herrens vedergällning, som innebär att han straffar eller belönar människan i enlighet med hennes sätt att leva. Slutsatsen om de delar i Ordspråksboken i vilka Guds/Jahves namn uttryckligen nämns är att

the God-sayings underline the assertion of the wisdom literature that there is a close relationship between life-style and fate in the world of men. The God-sayings contribute to this emphasis by stressing the Lord's active role in ascertaining and carrying out justice and retribution.⁶⁷

Men, och det är naturligtvis intressantare, Boström anser tillika att det finns en rad ställen i Ordspråksboken, i vilka Guds gillande eller ogillande av människors uppförande eller handlingar inte åtföljs av några påståenden att han deltar i vedergällningsprocessen, ett deltagande som av sammanhanget dock måste förutsättas. Boströms undersökning leder honom till

the conclusion that the world view of the sages was neither built upon a concept of an impersonal order nor of actions with "automatic," built-in consequences, but on the active participation of the Lord in the affairs of men in conjunction with man's own responsibility.⁶⁸

Koch har mött kritik från åtskilliga forskare. Bland annat har hävdats att den primitiva uppfattningen om vedergällning tidigt ersattes av uppfattningen om gudomlig vedergällning. När det gäller vishetslitteraturen, som diskussionen till stor del gällt, var Gunkels uppfattning att vedergällningstanken inte från början fanns i denna litteratur utan kom in först på ett senare stadium.⁶⁹ Traditionellt talar bibelforskarna om en äldre och en yngre period, vanligen med exilen som gränsen mellan äldre och yngre. Eftersom Koch uttryckligen refererar till hebreiska i äldsta (eller äldre) tider skulle *primitive notion* motsvara *schicksalwirkende Tatsphäre* hos Koch, ett tillstånd som alltså enligt hans kritiker tidigt övergavs.

*

Koch har initierat en debatt som engagerat många, men ingen har velat följa honom ända fram, det vill säga till slutsatsen att det i GT inte skulle finnas en gudomlig vedergällningstanke. Med många variationer har de alla, efter invändningar av skilda slag, ändå valt att förutsätta att det till sist är Gud som garanterar den världsordning ”that makes life in the world possible”.⁷⁰ Som vi har sett innebär Kochs avvisande av den gudomliga vedergällningstanken emellertid inte att han utmönstrar Jahve från den process i vilken gärningar själva förverkligar sina följder. Jahve fulländar det människan satt igång.⁷¹

Den ”syntetiska livsuppfattningen”

En omständighet av viss betydelse för den moderna diskussionen om vedergällningstanken har hittills inte berörts. För att behandla den återvänder vi till den artikel från vilken vedergällningstankens moderna historia leder sitt ursprung.⁷² Koch finner det egendomligt att ingen i Tyskland under de närmast föregående årtiondena gjort sig mödan att ingående undersöka vedergällningstanken i GT.⁷³ Det var i stället i Skandinavien som det gjorts undersökningar i syfte att komma åt det från de moderna europeiska språken avvikande tänkande som hebreiskan i det gamla Israel uttrycker. Koch lyfter fram två internationellt välkända forskare, den danske orientalist Johannes Pedersen och den norske teologen Sigmund Mowinckel, men därtill också en på den internationella arenan okänd svensk teolog, Karl Hjalmar Fahlgren.⁷⁴ Det är från den sistnämndes lexikografiska dissertation om hebreiska ord och ordstammar som Koch säger sig ha fått den första impulsen till sin artikel.⁷⁵ I Fahlgrens avhandling, som för övrigt är skriven på tyska, formulerades den tanke som Koch nu gör till sin kardinalpunkt.

Karl Fahlgren (1900–1973) är som skolman och kulturhistorisk skriftställare i mellersta och övre Norrland känd och aktad. Bland dagens bibelforskare är han däremot föga känd. Han prästvigdes 1925 och blev

kyrkoherde i Jörn 1931. Året efter disputerade han vid Uppsala universitet för doktorsgraden med sin lexikografiska avhandling om hebreiska ord och ordstammar, *Sedaka, nahestehende und entgegengesetzte Begriffe im Alten Testament*.⁷⁶ Redan året därpå begärde han avsked från kyrkoherdetjänsten, omskolade sig till lärare och blev 1943 rektor vid folkskoleseminariet i Umeå, där han stannade till pensioneringen 1964.

Fahlgrens undersökning behandlar inte vedergällningstemat men rör sig inom samma innehållsliga sfär, närmare bestämt de språkliga uttrycken för det goda respektive det onda.⁷⁷ Hans frågeställning gäller primärt *sedaqa*, på svenska vanligen översatt som rättfärdighet, samt till detta besläktade begrepp i GT. Dessa begrepp ”är samtliga uttryck för det goda, det rätta och det riktiga, oavsett om det handlar om människors inbördes förhållanden eller om deras ställning till Gud”.⁷⁸ Uttrycken för det goda och rätta kan emellertid inte tillfredsställande studeras och värderas utan att även motsatsen, det vill säga ”begreppen för det onda, det förvända och otillåtliga, uttrycken för de orätta tankarna, orden och handlingarna” behandlas. Fahlgren använde sig alltså av ”metoden att definiera *sedaqa* genom att undersöka närstående och motsatta begrepp i Gamla testamentet, något som visade sig vara ett fruktbart tillvägagångssätt”.⁷⁹

Fahlgren analyserar först ett antal ordstammar som ger uttryck för ”det onda, det förvända och otillåtliga”. Då framträder en egendomlighet. Han exemplifierar med de vanligaste orden i hebreiskan för det som är negativt. I vår tid har sådana ord förvisso ibland men långtifrån alltid en sedlig-religiös karaktär. En människa kan ha handlat dåligt men kan å andra sidan må dåligt till följd av någon omständighet hon inte råår för. Det gammalraelitiska tänkandet gjorde inte den åtskillnaden mellan en dålig handling och ett oförskyllt lidande.⁸⁰ Därav följer att för ”israeliten var det i äldsta tid en självklarhet att en god sak var god på alla områden medan en dålig sak var dålig i varje avseende”.⁸¹ Detta fick självklara konsekvenser vad slutsatserna beträffar. Om ett hus eller en stad förstörts kan det vara fråga om ett avsiktligt dåd eller en olyckshändelse, kanske en naturkatastrof. I det gamla Israel var detta inte två frågor med olika svar. Inte bara den som avsiktligt begått en otillåten handling utan också den som blivit sjuk eller råkat ut för en olyckshändelse hade skadat gemenskapen/samhället: ”Den som orsakar en olycka är en ondskans [eller syndens/gudlöshetens] man, en ’Schademann’”. Det har ingen betydelse om han handlat med uppsåt eller ej. ”Han är en sjuk del av samhällskroppen, en smitthärd, som inte kan behandlas på annat sätt än att avlägsnas.”

Detta tänkesätt, som inte skiljer en handling från dess resultat och inte gör åtskillnad på om det som har hänt beror på avsiktliga åtgärder eller har skett utanför människors kontroll, benämner Fahlgren ”en syntetisk livssyn”. Denna livssyn, som alltså sammanfogar hos oss åtskilda företeelser och som manifesterar sig i språket, ger Koch den första impulsen

till påståendet att det i Gamla Testamentet inte finns någon vedergällningstänke – eller vedergällningsdogm, som Koch pejorativt kallar den. De negativa handlingar som ryms inom *die Auffassung eine schicksalwirkende Tatsphäre*, som Koch föredrar att kalla Fahlgrens *synthetische Lebensauffassung*, är förutbestämda att få vissa konsekvenser, det krävs ingen Gud för att vedergälla dem.⁸²

Koch intresserar sig inte för frågan varför tänkesätt och språk ser ut som det gör i de äldre gammaltestamentliga texterna, och han gör egentligen inte någon åldersmässig åtskillnad mellan olika texter. Tvärtom renodlar han det hela till att tänkesätt och språk *är* annorlunda, och därmed jämnt. Boströms kritik av Kochs uppfattning om Guds roll när det gäller vedergällning är däremot till en del en fråga om hur gammal vedergällningstanken är. Den primitiva uppfattningen ersattes redan tidigt av en uppfattning med Gud som domare och den som förfogade över vedergällningen.⁸³ Kochs åsikt, som vilar på Fahlgrens undersökning, skulle alltså ha relevans endast för det äldsta skedet i Israels historia. Detta kan jämföras med följande uttalande av Fahlgren: ”När Jahve blir Israels Gud ändras denna uppfattning endast något. Han blir allenast den yttersta källan till gemenskapens välsignelse.”⁸⁴

Syftar uppfattningen att vedergällning utan Guds medverkan är en primitiv föreställning som tidigt övergavs på den av Fahlgren konstaterade språkliga egenheten i hebreiskan under Israels äldsta tider, står detta i konflikt med att det inte är förrän i de yngsta gammaltestamentliga texterna som en språklig form för oavsiktliga synder uppträder.⁸⁵

*

Det Fahlgren såg hade även andra dessförinnan sett. von Rad påpekar att sambandet synd – straff uppmärksammats av Smend: synden var en kraft som ”brought the sinner to destruction, because it was basically identical with the penalty”. Edvard Westermarck citerar i *Moralens uppkomst och utveckling* Hermann Schultz som säger att i medvetandet hos den fromme israeliten ”äro begreppen synd, skuld och straff så omedelbart förbundna med varandra, att orden, med vilka de betecknas, brukas utan åtskillnad”. Westermarck hänvisar även till M. Holzman som påpekat att såväl i hebreiskan som i Veda-språket synden betraktades som en smitta med kraft att skada.⁸⁶ Det är uppenbart att dessa observationer före Fahlgren inte gjordes till föremål för några ytterligare begrundanden.

Fahlgrens slutsatser, vidareförda av Koch, om det äldre hebreiska språkets struktur och dess konsekvenser på tänkandet har inte ifrågasatts av dem som deltagit i diskussionen om vedergällningstanken i GT. Diskussionen har endast gällt hur långtgående slutsatser härav som kan dras beträffande Gud och vedergällningstanken, en fråga som Fahlgren över huvud taget inte berör.

Kritik mot att dra slutsatser om tänkandet utifrån språkets struktur har däremot riktats från James Barr, som inte blandar sig i frågan om vedergällningstanken men som har bestämda uppfattningar om just språk och tänkesätt.⁸⁷ Han är starkt kritisk mot de teologiska forskare som, utan att ha egen kompetens inom lingvistik, drar vittgående slutsatser om sammanhanget mellan språk och tänkande. Han är överhuvud skeptisk till alla kategoriska påståenden om att språket styr/begränsar tänkandet liksom det omvända, att man från språkets lingvistiska struktur kan dra bestämda slutsatser om tänkandet. Under alla omständigheter är alla påståenden av denna art bland teologer otillräckligt underbyggda.⁸⁸ Barrs kritik är riktad mot "the so-called biblical theology movement" och träffar därmed von Rad som en av de främsta företrädarna för denna riktning, men kritiken riktar sig uttryckligen även mot Pedersen. Kritiken drabbar även såväl Koch som Fahlgren.

Avslutning

Forskning kring vedergällningstanken i det gamla Israel är en (liten) del av den historisk-kritiska bibelforskning, med rötter hos bland andra Herder och Hegel, som växte fram i Tyskland under andra hälften av 1800-talet.⁸⁹ Den historisk-kritiska skolan hänger i sin tur direkt samman med den omfattande forskning om Främre orientens arkeologi, språk, historia och kultur som redan dessförinnan etablerats. Sedan 1900-talets första decennium har ett antal gammaltestamentliga exegeter, främst internationellt, behandlat vedergällningstanken i det gamla Israel som en självständig fråga för den teologiska forskningen. Två svenskar, Söderblom och Billing, hör till dem som allra tidigast uppfattade och behandlade den gammaltestamentliga vedergällningstanken som någonting för sig.

Under 1900-talets första hälft nöjde man sig som regel med *att* vedergällningstanken existerade, *att* dess tyngdpunkt under Israels historia förflyttades från att avse Jahves reaktion på hur det israelitiska folket i dess helhet motsvarade det förbund Israel ingått med sin gud, till att bli en fråga om konsekvenserna för den enskilda människan av hennesandel samt *att* den under judendomens utveckling under och efter exilen kom att få en allt större roll i det judiska samhället, där lag och religion växte samman till ett sammanhängande komplex.

De uppfattningar som redovisas under denna period är med undantag av Rankin enstämmiga, men texterna bildar inte någon sammanhängande forskning om vedergällningstanken. Endast i Gunkels artikel är vedergällningstanken huvudfrågan.

Från mitten av 1950-talet har bilden förändrats. Klaus Kochs ifrågasättande av Guds roll som vedergällande instans är ett angrepp som uppfordrat andra bibelforskare att bemöta honom och ge ett eget svar på vedergällningstankens karaktär. Koch har mött både kritik och instämmanden

men framför allt har själva frågeställningen vidgats och fördjupats. Inte minst har vedergällningens roll tillsammans med Guds osynlighet i delar av Ordspråksboken tilldragit sig intresse. Vedergällningstanken har blivit ett instrument i denna forskning, en probersten.

I svensk teologisk forskning är vedergällningstanken marginell. Söderbloms och Billings tankar har inte fått någon fortsättning. Den roll som Fahlgren spelat för Koch har internationellt noterats endast i förbigående; den av honom lanserade ”syntetiska livssynen” har dock blivit etablerad.⁹⁰ Den ende svenske forskare som deltagit i den internationella debatten om Gud i vishetslitteraturen och som använt sig av vedergällningstanken som ett analysinstrument är Lennart Boström. Han är för övrigt en av dem Brueggemann hänvisar till.

Vedergällning har spelat en stor roll i historien, såväl vad avser hantverket som motiven och principerna för vedergällning. Hammurabis lag är den kanske äldsta dokumentationen i frågan och den för oss tillbaka till 1750-talet före vår tideräkning. Det den gammaltestamentliga forskningen tillför är beskrivning och analys av vedergällningens successivt växande roll i Israel under främst den efterexiliska tiden, då lag och religion alltmer sammansmälte. Forskning om detta fenomen har skett sedan början av 1900-talet och gradvis fördjupats. Kontexten för denna forskning är hela tiden avgränsad till GT, ingen sammankoppling görs med den framträdande roll vedergällningen under århundraden hade inom straffrättstänkandet, en ställning den förlorade ungefär samtidigt med att det exegetiska intresset för frågan väcktes.

Inom moralfilosofin har frågan berörts allt sedan antiken, men även här är forskning som explicit sysslar med vedergällning av förhållandevis sent datum. Under 1900-talet, inte minst den senare delen, har vedergällningsbegreppets innebörd och roll dock penetrerats i forskningen. I denna är intresset för GT emellertid i huvudsak begränsat till 2 Mosebok 21:23–25.

Summary

The doctrine of retribution in Ancient Israel: On current research on a notion in the Old Testament. By Ralf Hultberg. The concept of retribution as a subject in exegesis is the progeny of the school of historical criticism. The first scholarly texts on the role of retribution in ancient Israel appeared in the first decade of the 20th century.

In the early part of the nineteen hundreds there was, by and large, consensus on some key issues: the concept of retribution existed in Old Israel; retribution played an important, and in post exodus time a dominant, role in the daily life of the Israelites; and Jahweh was the judge and executor of retribution.

In the middle of the nineteen-fifties the German theological scholar Klaus Koch called the traditional view of retribution executed by Jahweh

into question. According to Koch the ancient Hebraic language did not differentiate between either an action and its consequences, or between intended and unintended actions. Consequently, a man's action included the consequences he had to suffer. A lively international debate ensued with many voices taking part. The majority of these oppose the opinion of Koch and conclude that retribution is a part of divine order.

For several reasons the present discussion on the concept of retribution in the OT has focused on the Wisdom literature. Retribution has been a touchstone of God's argued presence in the literature of Wisdom.

Only a few Swedish theological scholars have focused on the concept of retribution, though both the professor, and later archbishop, Nathan Söderblom and the professor, and later bishop, Einar Billing contributed to the subject already in the first decade of the 20th century. In recent times Lennart Boström has penetrated the subject in his dissertation *The God of the sages*. Oddly enough, the impulse resulted in Koch's calling the concept of retribution into question came from the doctoral thesis written by a virtually unknown Swedish theologian, Karl Fahlgren.

Noter

1 Hermann Gunkel (1862–1932), professor, i Giessen 1907, i Halle 1920. Han införde modern litteratur- och religionshistorisk metod i GT:s exegetik. Hans kommentarer till Genesis och Psaltaren betecknas som epokgörande; skriver Anton Fridrichsen i *Svensk uppslagsbok*, andra upplagan (Malmö 1949).

2 Hermann Gunkel, "Lohn und Vergeltung im AT und im Judentum", i *Die Religion in Geschichte und Gegenwart: Handwörterbuch in gemeinverständlicher Darstellung*, band 3, sp. 2357–2361. Citat, sp. 2357. Översättningarna från tyska till svenska är mina egna.

3 Helmer Ringgren, uppslagsordet "profet" i *Nationalencyklopedin (NE)* (Höganäs, 1989–2000).

4 Gunkel, sp. 2361.

5 Ibid., sp. 2361

6 Nathan Söderblom (1866–1931), professor i teologiska prenotationer i Uppsala 1901–1914, samtidigt 1912–1914 professor i religionshistoria i Leipzig. Årkebiskop 1914. (NE). Artikeln ifråga är "Eskatologi", i *Nordisk familjebok*, andra upplagan, band 7 (1907), sp. 869–890. Citatet, sp. 869.

7 Söderblom (1907), sp. 884. Jämför med Gunkel beträffande frågan om när vedergällningstanken framträder.

8 Ibid., sp. 885.

9 Nathan Söderblom, *När stunderna växla och skrida*, tredje upplagan (Stockholm, 1921), 109.

10 Ibid., 30.

11 Einar Billing, *De etiska tankarna i urkristendomen i deras samband med dess religiösa tro* (1907; Stockholm, 1936). Citat och referenser i det följande är hämtade från andra upplagan 1936.

12 Ibid., "Deuteronomium: Utkorelsen och förbundet", 134–158. Citatet, 144 f.

13 Ibid., "Hesekiel och Deuterocesaja", 159–187. Citatet 162.

14 Ibid., 164–165.

15 Ibid., kapitel 6, "Den efterexiliska judendomen", 188–201. Citatet 194.

16 Ibid., 201.

17 Ibid., 201 f.

18 Ibid., 202 f. Vedergällningskasuistik tycks närmast avse uppfattningen att varje sak eller händelse, stor som liten, skall vederläggas – och vedergällas i varje detalj.

19 Ibid., 210.

20 Ibid., 209 f.

21 Johan Thyrén (1861–1933), Professor i straffrätt vid Lunds universitet 1894–1926, rektor vid universitetet 1916–1926. Vid 1900-talets början "den ledande gestalten inom den svenska straffrätten", enligt NE.

22 Walter Brueggemann, *Theology of the*

Old Testament: Testimony, dispute, advocacy (Minneapolis, 1997), 11.

23 Om den historisk-kritiska skolans framväxt, se Sten Hidals synodalavhandling till 1979 års prästmöte i Visby stift, *Bibeltro och bibelkritik: Studier kring den historisk-kritiska bibelsynens genombrott i Sverige 1877–1910 med särskild hänsyn till Gamla testamentet* (Stockholm, 1979). Se även Rebecca Idestroms doktorsavhandling *From biblical theology to biblical criticism: Old Testament scholarship at Uppsala University, 1866–1922* (Stockholm, 2000).

24 Julius Wellhausen (1844–1918), tysk exeget och semitist, professor i GT Greifswald 1872–1882, Marburg 1885–1892 samt Göttingen 1892–1913. Hans forskning, inte minst *Prolegomena zur Geschichte Israels* (1878) blev epokgörande inom den gammaltestamentliga källkritiken (NE).

25 Enbart tyska forskare kommer ifråga. Den internationella kritiska bibelforskningen är fram till modern tid en nästan uteslutande tysk, protestantisk historia. Se Brueggemann, (1997), 2. Se även *The new Jerome biblical commentary*, ed. Raymond E. Brown, Joseph A. Fitzmyer and Roland E. Murphy (1968; London, 1996). Kapitel 69, ”Modern Old Testament criticism”, av Alexa Suelzer och John S. Kselman, 1113–1129, särskilt 1121 och 1126.

26 Walther Eichrodt (1890–1978), tysk bibelforskare, professor i Gamla Testamentets exegetik i Basel från 1934. Mest känd för *Theologie des Alten Testaments*, tre delar (1933–1939) (NE). Referenserna här avser första delen, 256 och 157.

27 Johannes Lindblom (1882–1974), professor i exegetik i Åbo 1924–1930, i Lund 1930–1947, universitetets rektor 1945–1947.

28 Lindblom, *Israels religion i gammaltestamentlig tid*, andra, omarbetade upplagan (Lund, 1953).

29 Ibid., 232.

30 Ibid., 240. Om rättfärdighetens ringa roll hos de äldre profeterna och sambandet mellan rättfärdigheten och det förbund som anses föreligga mellan Jahve och Israel, se Lindbloms *Profetismen i Israel* (Uppsala, 1934), 413.

31 Lindblom (1953), 138.

32 The Reverend Oliver Shaw Rankin blev professor i Old Testament Language, Literature and Theology vid University of Edinburgh 1937. Framställningen här avser *Israel's*

wisdom literature: Its bearing on theology and the history of religion (Edinburgh, 1936). Citaten nedan återfinns på 53–61.

33 Klaus Koch, född 1926, blev 1960 professor i Gamla Testamentet vid Kirchlichen Hochschule i Wuppertal och 1962 ordinarie professor i Hamburg. Uppsatsen ifråga är ”Gibt es ein Vergeltungsdogma im Alten Testament?”, i *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, nr. 52, (Tübingen 1955). Uppsatsen är omtryckt i den av Koch redigerade *Um das Prinzip der Vergeltung in Religion und Recht des Alten Testaments*, utkommen 1972.

34 Ibid., 1.

35 Ibid., 4–5.

36 Ibid., 16.

37 Ibid., 11. ”Auffassung von schicksalwirkender Tat”. De första exemplet som anges är hämtade från Hosea 12:2 och 14 med en jämförelse med Ordspråk 24:12. I samtliga dessa, säger Koch, används *zurückwenden*, vilket alltså visar att det är fråga om att följderna av det människan gör vänder tillbaka till henne. Här visar de två senaste svenska bibelöversättningarna ett annorlunda mönster. I *Kyrkobibeln* (1917 års bibelöversättning) används *falla tillbaka* i Hosea 12:14 medan *vedergälla* återfinns på de andra ställena. *Bibel 2000* översätter i Ordspråk 24:12 med *lön* och i Hosea 12:14 med *vända mot*. I Hosea 12:2 däremot skriver den senaste översättningen *vedergälla*, som den annars i så hög grad skyggar för.

38 Om Kochs slutsatser, se 16.

39 Ibid., 22.

40 Ibid., 21.

41 Ibid., 27.

42 Ibid., 17. I sammanhanget hänvisas även till 1 Samuel 2:30, där det dock i de två senaste svenska bibelöversättningarna inte framgår lika klart att det inte är Herren som agerar: ”Jag skall ära dem som ärar mig, men de som föraktar mig skall bli förnedrade”. Dock står verbet i den senare satsen i passivform utan angivet subjekt.

43 Ibid., 4. I de svenska översättningarna stämmer hans påstående för *Vasabibeln* (1541 års bibelöversättning) och *Kyrkobibeln* men inte för *Bibel 2000*.

44 Kochs översättning av den rot det är fråga om är ”unversehrt, vollständig sein”.

45 Gerhard von Rad (1901–1971), professor i Gamla Testamentets exegetik först i Jena 1934–1945, därefter Göttingen 1945–1949 och slutligen i Heidelberg 1949–1966. I det

följande återges hans resonemang på 264–266 i *Old Testament theology: The theology of Israel's historical traditions* (1962; London, 1996).

46 Ibid., 264.

47 Ibid., 264.

48 Ibid., 266.

49 Ibid., 265. Citatet är från Första Kungaboken 8:32 i 1917 års översättning, som bättre stämmer med von Rads ordval än *Bibel 2000*.

50 Ibid., 386.

51 Kreuzer, "Vergeltung", i *Bibeltheologisches Wörterbuch* (Graz, 1994), 551. Kreuzer synes i sin artikel anknyta direkt till Koch.

52 Helmer Ringgren, född 1917, professor i religionshistoria i Åbo 1962–1964, i exegetik i Uppsala 1964–1983. Är sedan 1970 medutgivare av *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament* (Stuttgart, 1970).

53 Helmer Ringgren, *Israels religion*, andra utvidgade upplagan (Lund, 1989), 68.

54 Ringgren (1989), s. 78. Ringgren kommenterar inte uttryckligen Koch men i litteraturanvisningarna till det berörda kapitlet, "Människan inför Gud", finns Kochs artikel med i uppräknad litteratur.

55 von Rad, 265 f.

56 Walter Brueggemann, amerikansk, protestantisk teolog, professor emeritus i Gamla Testamentet vid Columbia Theological Seminary, Decatur, Georgia. *Theology of the Old Testament: Testimony, dispute, advocacy* (Minneapolis, 1997), Citat och referenser avser 333–338.

57 Ibid., 333. Se Jesaja 45:15: "Du är sannerligen en dold gud, Israels Gud, som ger räddning."

58 Ibid., 338.

59 Ibid., 338.

60 Lennart Boström, född 1952, Lärare i GT och hebreiska vid Örebro Missionsskola. Hans doktorsavhandling *The God of the sages: The portrayal of God in the book of proverbs*, framlades och försvarades vid teologiska fakulteten vid Lunds universitet 1990 (Stockholm, 1990).

61 Detta behandlas i kapitel 3, "God, retribution and order in the book of Proverbs".

62 Ibid., 92.

63 Ibid., 138.

64 Ordspråksboken 15:25. Se Boström, 102.

65 Professor Bo Johnson har i brevväxling

påpekat för mig att vi måste utgå från att hennes levnadssätt är utan anmärkning, motsatsen skulle ha framgått.

66 "the term retribution is appropriate with the Lord being understood as the one who brings about both the negative and positive consequences of human actions". Boström, 105.

67 Ibid., 113

68 Ibid., 139.

69 Gunkel, sp. 2361.

70 Brueggemann, 336.

71 Bo Johnson har fäst min uppmärksamhet på att detta fulländande kan inkludera att Jahve även står bakom människans *förmåga* att sätta igång handlingar.

72 Det vill säga Klaus Kochs artikel i ZTK.

73 Koch, 1 f.

74 "Vorwort", x, i *Um das Prinzip. Johannes Pedersen* (1883–1977), professor i semitisk filologi i Köpenhamn 1922–1950: "har gett ut arbeten om språk och kultur inom sitt forskningsfält, bl.a. *Israel* (1–2, 1920–34)", *NE*. Sigmund Mowinckel (1884–1965), professor i Gamla Testamentet vid Oslo Universitet 1922–1954: "Ble internationalt kjent gjennom sine banebrytende studier av de gammeltestamentlige salmers forankring i tempelgudstjenesten, *Psalmenstudien* 1–6 (1921–24)", *Damms Store Leksikon*.

75 Koch, 26.

76 *Sedaka, nahestehende und entgegengesetzte Begriffe im Alten Testament* (Uppsala, 1932). Fahlgren stavade *sedaka* med 'k', i övrigt tycks stavningsskicket, även bland svenska forskare, vara 'q'. Jag följer det sistnämnda skicket, när det inte är fråga om titeln på dissertationen samt direkta citat från denna.

77 Beträffande det nära sambandet mellan rättfärdighet och vedergällning talar Ringgren i *Svenskt bibliskt uppslagsverk* (Stockholm, 1963) om Guds självklara vedergällning och det organiska sambandet mellan rättfärdighet och välsignelse. Lindblom (1953), 138, uttrycker sig likartat, Jahves vedergällning avser såväl välsignelsen som straffet.

78 Fahlgren, 1.

79 Bo Johnson, *Rättfärdigheten i Bibeln* (Göteborg, 1985), 31.

80 Indirekt framgår på sidan 52 att när Fahlgren talar om "gammal-israelitisk" respektive "ursprunglig" syftar han på tiden innan "Jahve Israels Gott wird".

- 81 Fahlgren, 51.
- 82 von Rad föredrar, utan att motivera det, Fahlgrens term framför Kochs. Se von Rad, 265.
- 83 Boström, 94 f.
- 84 Fahlgren, 52.
- 85 Ibid., 51. Fahlgren säger detta med hänvisning till Johannes Pedersen.
- 86 Om von Rads påpekande, se anført arbete, 265, not 183, där han åberopar Rudolf Smends *Lehrbuch der alttestamentlichen Religionsgeschichte*, andra upplagan (Freiburg, 1899), 401. Edvard Westermarck citerar i *Moralens uppkomst och utveckling* (Stockholm, 1916), 55 f. Hermann Schultz arbete *Old Testament theology* samt M. Holzman från en tidskriftsartikel. Holzmans text är skriven 1884, Schultz översatta verk är utgivet 1892. Holzman, Schultz och Smend finns inte upptagna i Fahlgrens litteraturförteckning.
- 87 James Barr, *The semantics of biblical language* (Oxford, 1961). Barr var vid bokens publicering professor i "Old Testament Literature and Theology" vid Edinburghs universitet.
- 88 Se Barr, kapitel 3.
- 89 Om Herders betydelse, se Suelzer, 1116 f.; Om Hegels roll, se Brueggemann, 10.
- 90 Fahlgrens utredning om rättfärdighetsbegreppet, *Sedaqa*, är dock åberopat av Lindblom, *Profetismen i Israel* (Uppsala, 1934), Ringgren i *Word and Wisdom* (Lund, 1947) samt Bo Johnson i *Rättfärdigheten i Bibeln* (Göteborg, 1985).